

Groene deelname aan het beleid

De Groenen lijken overal in Europa de wind in de zeilen te hebben, hetgeen zich de laatste jaren vertaalde in o.a. regeringsdeelname. Het Groene verschijnsel is van een recente datum. Pas in 1979 verscheen de eerste groene ster aan het firmament toen in het Zwitserse kanton Vaud een Groen parlementslid voor dat kanton werd verkozen. In de jaren tachtig braken in de meeste Europese landen de Groenen ook electoraal door. Echter met die kanttekening dat de Groenen nooit monsterscores optekenden bij de verkiezingen. Integendeel, daar waar een kiesdrempel bestond, was het wel eens kantie-boordje en in West-Duitsland verdwenen de Groenen daardoor zelfs al eens een keer uit de Bondsdag. In landen met een meerderheidsstelsel in één ronde, zoals in Groot-Brittannië heeft men nooit iets gemerkt van de Groene Factor in de nationale politiek. Zeker, in de lokale politiek, vooral daar waar veel post-materialistische kiezers zijn geconcentreerd (zoals in universiteitssteden), kunnen de Groenen gemakkelijk scoren. Ook al mag men dat niet overdrijven, want de Groenen vormen nergens een meerderheidsfractie en zijn steeds aangewezen als (kleinere) bondgenoot in een bredere coalitie. Dat is in Frankrijk, Italië, Duitsland en nu ook in België het geval.

Over dit verschijnsel werd in oktober 1998 aan de ULB een conferentie gehouden met allemaal politieke wetenschappers onder elkaar. Het congresverslag daarvan is nu in de handel gebracht. In dit boek worden de Groenen in de diverse Europese landen en in Centraal- en Oost-Europa onder de loep genomen. Gelukkig hebben de auteurs niet alleen hun beschrijvend licht laten schijnen, maar ook hun analytische vermogens aangescherpt. Het verschijnsel van de Groene Factor wordt dus met behulp van sociologische en politicologische categorieën kritisch tegen het licht gehouden zonder in modieuze zelfbevestiging te vallen. Er wordt vooral beroep gedaan op de stellingen van Robert Inglehart over de post-materialistische waarden die zouden oprukken ten nadele van de platte materialistische denkbeelden van de industriearbeiders en de ondernemers. Die nieuwe waarden zouden zich hebben vertaald in een nieuw paradigma waaraan de Groenen hun identiteit ontlenu. Uiteraard, de

spread van het post-materialistische waardenpatroon is sterk afhankelijk van posities in het sociale spectrum en van de totale materiële welstand van een samenleving. Vandaar dat in Centraal- en Oost-Europa de ecologische beweging geen kans kreeg om zich electoraal te affirmeren. In deze regio komt uiteraard eerst het vreten en dan pas de moraal. Dat bewijst ook hoe dun de post-materialistische these van Inglehart eigenlijk is. Het post-materialistische gedachtegoed heeft een stevige (duurzame!) economische basis nodig om te kunnen gedijen en Groene partijen voort te brengen.

Uiteraard zijn politicologen niet voor één gat te vangen. Er ligt immers nog de oude these geformuleerd door Stein Rokkan en Seymour Lipset uit de jaren zestig in de kast. Die these stelt dat de maatschappelijke en politieke conflicten in onze moderne tijd te relateren zijn aan het bestaan van ideologische en sociale breuklijnen als gevolg van de ontwikkeling van de industriële samenleving (een eufemisme voor kapitalisme). Welnu, iedereen weet inmiddels wel dat deze stelling o.a. diende om ook de tegenstelling tussen conservatieve en vooruitstrevende politieke partijen te verklaren, de opkomst van de moderne arbeidersbeweging te situeren en het ontstaan van boerenpartijen in de landen van de kapitalistische periferie te duiden. Deze Rokkan-Lipset-these kan men ook gebruiken, zoals Jérôme Vialatte hier doet, om de opkomst van de Groenen te zien als een reactie op een bepaalde ontwikkeling van het kapitalisme, waarin de tegenstelling stad-platteland een nieuwe invulling krijgt. Dit lijkt me een zeer vruchtbaar denkspoor, daar de Groenen in hun ontstaansperiode duidelijk een anti-beweging vormden tegen de moderne (kapitalistische) samenleving door het afwijzen van het industrialisme en het bewieroken van een "andere manier van leven" (waarbij de idylle van de pre-kapitalistische samenleving zonder geldeconomie heilig werd verklaard).

Uiteraard worden we voor allerlei problemen gesteld bij het bestuderen van het Groene verschijnsel. Het is niet omdat in enkele landen de Groenen spectaculair in de nationale parlementen doorbraken, dat er zich een Groene internationale vormde die overal afdelingen wilde stichten.

Integendeel, er zijn landen met een opmerkelijk post-materialistisch waardenpatroon (Noorwegen, Denemarken) waar geen echte Groene partijen bestaan. *GroenLinks* in Nederland is slechts een achteraf "opgegroeide" partij ontstaan uit de fusie van communisten, pacifistische socialisten, christen-radicalen en evangelische pacifisten. De "echte" Groenen zijn nog altijd die van het marginale partijtje geleid door oud-provo Roel van Duyn. Ook is opmerkelijk dat de Groenen in de meeste landen wel electoraal doorbraken en regeringsverantwoordelijkheid opnamen, maar in de regel nooit meer dan 15 procent van de uitgebrachte stemmen konden scoren. Alles wijst erop dat dit ook hun plafond is. De verklaring is simpel. De Groenen moeten het hebben van het "zachte segment" in de nieuwe middenklasse. Ze scoren goed onder de hoger opgeleiden die een baan zochten en vonden in de gesubsidieerde sectoren. De Groenen zijn dus een afgeleide van de uitbouw van de welvaartsstaat. Dat is een vaststelling met enige consequenties voor de toekomst van de Groenen. Het is dus niet zeker dat de Groenen met hun huidige electorale aanhang een partij van de toekomst zijn. Dat geven de auteurs van deze bundel graag toe. En dan hebben we het slechts over de consolidatie van de kiesaanhang, nog niet eens over een mogelijke doorbraak naar andere segmenten in het electoraat. Daar is méér voor nodig dan het roeren van de ecologische trom. Pascal Delwit en Jean-Michel De Waele in hun inleiding: "Construire une famille politique plus intégrée est certainement un autre enjeu crucial. Cela nécessite tout à la fois un positionnement doctrinal plus clair et une assise plus ferme de la Fédération européenne des parties verts et du groupe des verts européens au Parlement européen."

Rest uiteraard de vraag of regeringsdeelname de Groenen geen electoraal steuntje in de rug kan bezorgen. Op dit moment wijst niets hierop, daar de Groenen, en dat is een ander gegeven, ook functioneren als fuik voor proteststemmen. De Groenen hebben overal weinig stamkiezers, d.w.z. kiezers die hun partij door dik en dun trouw blijven. De Groene kiezers zijn "kritische" kiezers en ze wisselen graag van partij of, daar waar geen opkomstplicht is, blijven ze gewoon thuis bij de kinderen. Een bijkomende factor is dat ook de traditionele partijen zich inmiddels meester hebben gemaakt van ecologische programmapunten, zodat er zich onvermijdelijk

meer ideologische gelijkvormigheid moet voordoen. Daarvan zullen de Groenen het eerste slachtoffer worden. Vandaar dat ze zich ook op andere punten zullen moeten profileren (zoals de ontwikkelingspolitiek, arbeidsvraagstukken, mobiliteit) of moeilijke thema's (zoals de bio-ethiek, levensbeëindiging) moeten weten te bespelen zonder in fundamentalisme te vervallen. Tenslotte blijft er nog de strategische kwestie van het aangaan van bondgenootschappen om dat ecologische programma uit te voeren. Inmiddels komt hierin al wat meer klaarheid. Want de Groenen hebben vanaf het begin zichzelf en ook anderen proberen wijs te maken dat ze niet in het klassieke model van links-rechts te plaatsen waren, omdat ze "anders" waren. Naarmate de reactionaire fundamentalisten evenwel afhaakten, werden de Groenen wel gedwongen om het kled van de getuigenispartij af te leggen. En toen ze eenmaal voor het blok werden geplaatst om wel of geen regeringsverantwoordelijkheid te dragen, besloten ze overal om als junior partner met de sociaal-democraten in zee te gaan. Verder commentaar is overbodig.

André Mommen

Pascal Delwit en Jean-Michel De Waele (red.), *Les Partis verts en Europe*, Brussel, Éditions Complexe, 1999, 261 blz.

Culturen in meervoud

Uit de vaststelling dat de multiculturele samenleving een feit is, volgt, volgens docent Guido Deraeck, dat agogische interventies noodzakelijk zijn om positief en verrijkend intercultureel contact te bevorderen. Het multiculturele houdt voor hem de blijvende aanwezigheid van allochtonen in, maar ook de groeiende erkenning van sociale diversiteit in de postmoderne samenleving. Deze "pluriformiteit" moet echter vorm gegeven worden om tot een multiculturele maatschappij te komen waarin iedereen gelijke kansen heeft. In dit boek wil hij een ruim theoretisch werkkader presenteren voor deze vormgevende interventies, waarna hij de specifieke domeinen vormingswerk, onderwijs en hulpverlening behandelt. Het interculturele werk in die domeinen wordt gebaseerd op principes van interculturele communicatie (de auteur raadt het TOPOI-model van Hofman en Arts aan) en van groepstraining volgens

de methode van Themagecentreerde Interactie (ook wel "Lerend Leven" genoemd). Cruciale onderdelen van elke agogische actie zijn (1) sensibilisering (stimuleren van inzicht in andere, al dan niet culturele, gezichtspunten, zowel bij autochtonen als allochtonen), (2) samenwerking (b.v. tussen de vormingssector en de zelforganisaties van migranten) en (3) interactie (d.i. een verregaande samenwerking tussen autochtonen en allochtonen om tot nieuwe mengvormen te komen).

Het is een goede zaak dat Deraeck zeer expliciet is in zijn keuze voor een "echte" multiculturele samenleving en in zijn hoopvol geloof in agogische interventie. Hij beargumenteert deze keuzes omstandig en de lezer heeft baat bij de positieve stellingname, de vele verwijzingen naar theoretische werken en de behandeling van verschillende toepassingsgebieden van het theoretisch kader. Deraecks betoog roept echter vele vragen op. Het door hemzelf zelf aangegeven doelpubliek van studenten (ped)agogiek, leraren en professionelen in het vormingswerk zal vooral het gebrek aan praktische uitwerking betreuren, maar op theoretisch vlak schiet dit boek ook tekort.

Aan input valt dat tekort alvast niet te wijten, want de auteur hanteert vele en relevante werken van bijvoorbeeld Bourdieu, Taylor, Hall, of, in Vlaanderen, Blommaert & Verschuere, Meurs & Gailly. Deze studies worden echter summier en onduidelijk samengevat. Het belangrijke werk van Charles Taylor over multiculturele politiek bijvoorbeeld wordt gereduceerd tot enkele nietszeggende zinnen. Erger is dat de cruciale hoofdstukken 2 en 3, over resp. interculturele communicatie en "Lerend leven", zeer vaag zijn. De auteur bepleit uitvoerig het gebruik van deze methodes, maar we komen niet te weten wat ze precies inhouden en hoe we ermee te werk kunnen gaan. Het TOPOI-model van Hoffman en Arts wordt te bondig voorgesteld en vervolgens zo gerelativeerd door de auteur dat de bruikbaarheid ervan onduidelijk wordt. Over Themagecentreerde Interactie wordt gesteld dat ze een leerproces inhoudt waarbij een thema centraal staat waartoe elk individu bijdraagt, met als uitkomst een groepsgevoel. Maar welke thema's dit kunnen zijn, hoe ze aangekaart moeten worden, waar deze methode kan/moet worden toegepast, wordt niet besproken. De twee methodes die Deraeck aanraadt als de essentiële hefboomen tot een volwaardige interculturele interactie, worden onvolledig en weinig concreet geïntroduceerd.

Het boek kent een vreemde structuur. Er zijn lange, abstracte beschouwingen die in latere passages beknopt maar voortdurend en tot vervelens toe herhaald worden, en plotselinge versnellingen in de vorm van lijstjes van voorwaarden, voorstellen, acties, enz. die nauwelijks uitgelegd, becommentarieerd of geïllustreerd worden. Die lijstjes laten de lezer op zijn honger zitten, want hij kan ze niet altijd plaatsen in het theoretisch kader, laat staan concluderen hoe ze in de praktijk toe te passen. Het probleem is dat Deraeck te moralistisch is. Het boek wemelt van het modale werkwoord "moeten", en de vraag rijst of zo'n prescriptief standpunt een antwoord kan bieden op de huidige problemen. Neem nu bijvoorbeeld zijn terechte kritiek op het gebrek aan allochtone werkkrachten in de culturele sector: "Er dient echter nagegaan te worden waarom allochtonen zich niet of onvoldoende aandienen, of waarom ze (voorlopig?) nog geweerd worden. Ook hier spelen allicht weer machtsfactoren mee of z.g. (misplaatste) Vlaamse culturele "eigenheid". We mogen immers niet uit het oog verliezen dat die z.g. eigenheid intussen reeds een eigenheid geworden is die gebaseerd is op heterogeniteit en diversiteit. Elk cultuurbeleid moet, hoe dan ook, gericht zijn op het aanmoedigen van die verscheidenheid als bron van creativiteit." (p. 82). Wat een aspect is van een mank tewerkstellingsbeleid, wordt hier gesitueerd in een ethische vraagstelling. Die koppeling is niet verkeerd, maar het is naïef om ervan uit te gaan dat de definitie van de Vlaamse samenleving als inherent heterogeen en divers zomaar door iedereen wordt aanvaard, laat staan dat iedereen meteen bereid zal zijn om zich te engageren in verregaande interactie en culturele mengvormen. De vraag is zelfs of het ontwikkelen van culturele mengvormen, waar Deraeck zo op aandringt, het hoofddoel moet zijn van de multiculturele samenleving.

Deraecks "pluriforme identiteit" duikt telkens op wanneer een hardnekkig probleem van intercultureel contact besproken wordt, b.v. wanneer allochtonen zich concentreren op hun zelforganisaties en aldus geen verregaande interactie wensen met de Belgen, of wanneer die laatste zich niet bereid tonen hun gewoontes en attitudes te veranderen. De "pluriforme identiteit" lijkt een soort mantra tegen de niet zo positieve realiteit van multiculturaliteit in Vlaanderen/België. Ik verwijs bijvoorbeeld naar de integratiesector die als een proefterrein van de multiculturele samenleving kan worden beschouwd en waar de

samenwerking tussen autochtone en allochtone collega's heel wat problemen vertoont, tot grote ontgoocheling van beide groepen. Nochtans ontbreekt het in die sector niet aan goede voor-nemens en hoge moralistische stellingnames. Deraeck lijkt zich bewust van die knelpunten maar gaat er vlug over en herhaalt zijn moralistisch kader. Ik stel mij de vraag of studenten agogiek daarmee voldoende gewapend zijn om de problematische realiteit te lijf te gaan. Met een grondiger theoretische exploratie van de mogelijkheden en contradicties van multiculturalisme, met een uitgebreider overzicht van het huidige beleid en met veelvuldige illustraties uit de praktijk zijn zij meer gebaat dan met het aankweken van een moralistische attitude. Het agogisch werk heeft altijd te kampen gehad met zijn prescriptieve karakter, en Deraecks werk maakt die last nog groter. Zijn vorm van agogiek heeft ook een te grote agenda. Het lijkt wel alsof via gedirigeerde attitude- en mentaliteitswijziging alle samenlevingsproblemen opgelost kunnen worden. Hij stelt bijvoorbeeld: "Solidariteitsleren veronderstelt dat er via vormingswerk allereerst gewerkt wordt aan het veranderen van nachtsverhoudingen en uitsluitingsmechanismen" (p. 78). Hoe realistisch is dit en is het überhaupt wel een taak voor de agogiek?

Deraecks boek vertrekt van een positief uitgangspunt, verkent interessante denkpijpen en laat niet na kritiek te uiten op de huidige stand van het interculturele beleid. Maar de uitwerking valt mager uit en de auteur hanteert een te moralistisch discours, waardoor dit boek er volgens mij niet kan in slagen agogen in spe voor te bereiden op het interculturele werk. Tenslotte moet opgemerkt worden dat het boek zeer slordig is afgewerkt qua stijl en vormgeving – vooral de bibliografische referenties worden ontsierd door talrijke zetfouten.

Chris Bulcaen

Guido Deraeck, *Culturen in meervoud: Aspecten van intercultureel (ped)agogisch handelen in onderwijs, vormingswerk en hulpverlening*, 1999, Damon/Kritak.

De Koerdische kwestie

De kern van het Koerdische probleem is de assimilatiepolitiek die de Turkse republiek sinds haar ontstaan in 1923 tevergeefs heeft willen doorvoeren ten opzichte van haar (niet zo kleine) Koerdische minderheid in Zuid-Oost-Anatolië of Turks Koerdistan. Maatschappelijk gezien heeft Ankara dat proces willen inhalen dat bijvoorbeeld een even centralistisch georganiseerde staat als Frankrijk in de afgelopen eeuwen heeft toegepast tegenover zijn eigen minderheden. Ten tijde van de Franse revolutie sprak de helft van de Fransen een andere taal dan het Frans en de revolutionairen probeerden al die verschillende talen als overblijfselen van het feodale tijdperk uit te roeien. In de twintigste eeuw gaat dat niet meer zonder slag of stoot. De volkeren hebben hun identiteit herontdekt sinds de opkomst van het nationalisme en proberen dat te vertalen naar politiek zelfbeschikingsrecht zoals hen dat door de Amerikaanse president Wilson in zijn "Fourteen Points" (1918) werd voorgespiegeld. Turkije dat in de bevrijdingsoorlogen van 1920/22 de verdelingsplannen van het verdrag van Sèvres wist te verijdelen, heeft geen oren naar culturele autonomie voor de Koerden. Dat wordt als de eerste stap naar separatisme beschouwd. Het trauma van Sèvres is niet veraf. Paul Vanden Bavière beschrijft in het derde hoofdstuk van het door hem geredigeerde boek die historische achtergronden onder de hoofding "Van multinationalaal en multicultureel Ottomaans Rijk tot chauvinistische Turks-Islamitische staat" (pp. 32-56). Naarmate het nationalisme in de 19de eeuw de kop opstak, onderging ook het Ottomaanse Rijk een gedaanteverwisseling. Met de verwestering sloop ook de 'verturking' binnen: de hervormingsgezinde Jonge Turken waren tegelijkertijd overtuigde Turkse nationalist. De relatieve verdraagzaamheid die een groot deel van de geschiedenis van het Ottomaanse Rijk kenmerkte, maakte plaats voor een Turks chauvinisme waarvan de christelijke minderheden zoals de Armeniërs als meest bekende voorbeeld de dupe werden. Zelfs in de jaren '40 hief de Turkse regering een erg discriminerende "welvaartstaks" op het fortuin van de overgebleven christenen om het hoofd te kunnen bieden aan de economische crisis die een gevolg was van de Wereldoorlog. De Koerden werden met het verdrag van Lausanne (1923) gezien hun belijdenis van de Islam niet als minderheid erkend. Derwich M. Ferho schetst

in het hoofdstuk "Turkije een mozaïek van onderdrukte volkeren. De Koerdische kwestie" (pp. 20-31) de assimilatiepolitiek van de achtereenvolgende Turkse regeringen tegenover de Koerden. Het feitenrelas blijft soms wat oppervlakkig en met citaten van Turkse politici in verschillende kranten kan je alles bewijzen. Het zou nuttiger geweest zijn wanneer Ferho meer had teruggegrepen op wetteksten of officiële documenten waarin de assimilatiepolitiek gestaafd wordt. Volgens de directeur van het Koerdische Instituut in Brussel hebben de Koerden, bedoeld wordt dan de PKK, zich in een "gewapend conflict" laten duwen "door een staatsbeleid dat ook vandaag nog opteert voor een oorlogssituatie" (p. 28). Het klopt dat zonder gewapende strijd de wereld geen aandacht zou besteed hebben aan de Koerdische kwestie. Anderzijds wordt hiermee een spiraal van geweld en tegengeweld, van terreur en onderdrukking ingeluid waardoor het Turkse leger zijn machtspositie kan uitbouwen en zo de interne democratisering van Turkije op de lange baan geschoven wordt. Hoe de onderdrukking eruit ziet, beschrijft Chris Den Hond in het hoofdstuk "Een onderdrukte minderheid" (pp. 57-87). Deze auteur laat echter niet na op bepaalde positieve signalen te wijzen, vooral in de gerechtelijke wereld waar bijvoorbeeld opper-rechter Ahmet Neczet Sezer op 27 april 1999 een pleidooi hield om via grondwetswijzigingen de opiniedelicten uit de wereld te helpen (het beruchte artikel 312 van het strafwetboek). Maar Den Hond vraagt zich af of hervormingen mogelijk zijn onder de regering van de sociaal-democraat Bülent Ecevit en Devlet Bahçeli van de extreem-nationalistische MHP. Hopelijk is zijn pessimisme voorbarig. In januari 2000 heeft Ecevit zijn coalitiepartner Bahçeli ervan kunnen overtuigen om de zaak Öcalan niet naar het parlement door te sturen in afwachting van een uitspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Daarmee riskeerde hij een regeringscrisis die pas na vele uren gebakkelei kon worden bedwongen. Het EU-kandidaat-lidmaatschap van Turkije fungeert hierbij als een hefboom voor de broodnodige veranderingen. Wat bij het verschijnen van het boek van Paul Vanden Bavière nog onmogelijk leek, komt nu ietwat dichterbij: de kans dat er hervormingen doorgevoerd worden waarvan de democratie in Turkije de vruchten kan plukken. Symbolisch veelbetekenend is het pleidooi van de Turkse minister van buitenlandse zaken, Ismail Cem, voor "broadcasting in Kurdish", enkele dagen na de EU-top van Helsinki.

De relatie tussen het Westen en Turkije is een tweesnijdend zwaard. Volgens Ludo De Brabander (hoofdstuk 7: "Turkije steunpunt van het Westen", pp. 139-200) zou de staatsgreep van 12 september 1980 plaatsgevonden hebben op aanstichten van de USA die vreesden dat de instabiliteit van het land de toepassing van de IMF-maatregelen in het gedrang zou brengen. Turkije is op basis van zijn economisch potentieel en zijn geopolitieke rol doodgeknuffeld door het Westen. Sommigen verwachten daarom weinig heil van het EU-lidmaatschap van Turkije. Toch is het voorhouden van die "wortel" het enige middel om Turkije tot het doorvoeren van hervormingen te bewegen. Of het land dan ook effectief lid zal kunnen worden, zal de toekomst moeten uitwijzen. Behalve politieke, juridische en economische hervormingen kan het vooruitzicht op EU-lidmaatschap Turkije ook confronteren met het concept van het "Europa van de regio's" waaraan in de EU toch een zeker belang wordt toegekend. De drang naar meer regionale autonomie die zich meester begint te maken van voorheen vrij centralistisch georganiseerde EU-lidstaten zoals Groot-Brittannië en Spanje zou vroeg of laat ook in Turkije opgeld kunnen maken. In ieder geval zal het land moeten inzien dat het meer respect moet betuigen aan de culturele verzuchtingen van zijn minderheden. Hoe die Koerdische cultuur zich uit, beschrijven Chris Den Hond en Carla Van Os in het hoofdstuk "De strijd voor eigen Koerdische media" (pp. 88-126). Daarin worden case-studies zoals de lijdensweg van een Koerdische journaliste en het juridische en politieke getouwtrek rond de Koerdische zender MED-TV beschreven.

Een algemene evaluatie van het boek kan niet om de vaststelling heen dat het te vroeg verschenen is: een bestandsopname van de verwezenlijkingen of de fouten van de regering Ecevit, bijvoorbeeld een jaar na de verkiezingen van april 1999, en met inachtneming van de effecten van de beslissing van Helsinki op de binnenlandse politiek van Ankara, zou zinvoller geweest zijn. De auteurs hebben hun bijdragen geschreven onder de schok die de ontvoering en berechting van Öcalan bij hen teweeg gebracht hebben en vervallen daardoor soms in een striemende aanklacht tegen wat Ferho de "fascistische politiek" van Turkije noemt (p. 7). Gauchistisch taalgebruik – gauchisme als de "kinderziekte van het communisme" (Lenin) – moet zoveel mogelijk vermeden worden omdat het afbreuk doet aan het wetenschappelijke gehalte van een studie. De bijdragen zijn ongelijk. Meer nuchtere analyse, gespeend van retoriek en

emotie, en meer gebaseerd op ander bronnenmateriaal dan haast uitsluitend kranten, had de waarde van het boek kunnen doen stijgen. De hoofdstukken 3 en 7 vormen de gelukkige uitzondering omdat de auteurs ervan hier ook een aantal politologische en historische werken of tijdschriften, websites en ambtelijke documenten hebben geraadpleegd.

Dirk Rocttus

Vanden Bavière (red.), *De zaak-Öcalan. Turkije, het Westen en de Koerden*. Koerdisch Instituut Brussel, Epo, 1999, 207 p.

Een mild-postmoderne Marx

Na de val van het communisme in Oost-Europa ontstaat, na een periode van verslagenheid in marxistische kringen, langzaam een hernieuwde belangstelling voor het werk van Marx, een hernieuwde lectuur, los van deze die uitgemond is in het historisch faliekant gebleken marxisme-leninisme. Zo'n lezing wordt ons geleverd door Terrel Carver die, vertrekkend van de poststructuralistische hermeneutiek van Ricoeur en Gadamer, komt tot wat hij noemt een 'mild-postmoderne' lezing van zekere werken van Marx. Carver merkt op dat de val van het communisme op drie punten heeft geleid tot nieuwe lezingen van Marx, zonder dat deze lezingen gehinderd worden door een directe referentie naar een bestaand socialisme dat bewust of onbewust verdedigd moet worden. Eerst en vooral is er een shift in wat van Marx en welke Marx gelezen wordt; ten tweede hoe hij gelezen wordt en ten derde waarom hij gelezen wordt. In de diverse hoofdstukken 'leest' Carver diverse onderdelen van Marx' werk. Carver maakt een sterk onderscheid tussen Marx en Engels: zo wordt de integratie van de Hegeliaanse dialectiek aan Engels toegeschreven, zonder dat Marx daar zo mee opgezet zou zijn geweest. Carver 'minimaliseert' de invloed van Hegel op Marx' werk, zonder die invloed te ontkennen. Hij analyseert de stukken die Marx en Engels samen geschreven hebben en geeft aan wat van Engels en wat van Marx komt. Ook de intensiteit van de verstandhouding tussen Marx en Engels wordt door Carver ietwat gerelativeerd. (Carver heeft in 1989 een diepgaande studie gemaakt van Engels - *Friedrich Engels : His Life and Work*, NY, McMillan - en in 1983 een studie gepubliceerd

over de intellectuele samenwerking tussen Marx en Engels).

In de eerste hoofdstukken van zijn boek analyseert Carver vooral de methodologische conceptualisering van het eerste deel van *Het Kapitaal* en vraagt hij zich af of de conceptuele categorieën - waar, geld, meerwaarde, kapitaal - de individuen reduceren tot instrumenten van sociale categorieën en krachten dan wel of zij juist gebaseerd zijn op een individuele autonomie van de sociale actoren. Carver neigt tot een duidelijk 'individualisme' van de actoren die in het proces van de kapitaalsvorming optreden. In andere hoofdstukken analyseert hij wat het betekent Marx te 'vertalen' (Carver heeft gezorgd voor nieuwe vertalingen van o.a. het Communistisch Manifest) en buigt hij zich over de vraag welke 'stem' van Marx (want er zijn veel 'Marxen') in sommige teksten aan het woord is. Interessant is ook de overtuigende analyse waarin voor Carver, bij een lezing van Marx' politieke geschriften, Marx eigenlijk een 'democraat' is en geen voorstander van 'revolutionair' oproer, zoals hij in de 20ste eeuw, ook en vooral door communisten, is voorgesteld. Carver spaart Marx niet altijd: zo vraagt hij zich af waarom Marx niet explicieter geweest is in zijn uitlatingen over de 'natuurlijke' (en niet 'sociale') arbeidsverdeling tussen de geslachten en zijn neiging de vrouw te zien in 'fysiologische termen' (vandaar zijn streven om de vrouwen en kinderen eerder te bevrijden van de fabrieksarbeid dan de mannen).

Carvers boek is interessant voor al wie begaan is met het lezen van Marx en wat het betekent anno 2000 'lezer' te zijn van Marx' werk. Het boek kan ook beschouwd worden als een voorbeeld van hoe het poststructuralisme en het (milde) postmodernisme Marx in een nieuw perspectiefvol daglicht kunnen plaatsen.

Eric Rosseel

Terrel Carver, *The Postmodern Marx*, Manchester, Manchester University Press, 1998.

Zygmunt Bauman

In dit voortreffelijke boek (in de reeks 'Key Contemporary Thinkers' van Polity Press) schetst Dennis Smith ons het werk van de Poolse socioloog (en sociaal-filosoof) Zygmunt Bauman. Bauman, geboren in Poznan, groeide op in de Sovjet-Unie en vocht als jongeman mee in het Rode Leger tegen de Duitse Nazi's (hij nam deel aan de inname van Berlijn). Als legerofficier en later als academicus (nadat hij bij een anti-Joodse zuivering uit het leger werd ontslagen in 1953) werkte hij in het naoorlogse Polen mee aan het ontwerp van een modern socialisme of poogde dit althans. In de jaren '60 ontpopte hij zich in Polen tot een 'revisionistisch' marxist die gewantrouwd werd door de bureaucratische Partijleiding. In 1968 (na de Zesdaagse Oorlog tussen Israël en Egypte) werd hem zijn professoraat aan de Universiteit van Warschau ontnomen. Gedesillusioneerd emigreerde hij in 1969 naar Israël maar kwam uiteindelijk in Engeland terecht, aan de universiteit van Leeds. Daar begon hij zich langzaam op te werpen als de socioloog van de moderniteit en de postmoderniteit, met een bijzondere Europese en internationale uitstraling. Door zijn emigratie heeft hij de desillusies die samengingen met de crisis van de moderniteit (de rol van de Staat, de pretenties van de Wetenschap en de ontwikkelingen binnen het kapitalisme) tien jaar eerder beleefd dan de doorsnee Europese intellectueel die slechts in het begin van de jaren '80 met de desoriëntatie uitgaande van de crisis van de moderniteit werd geconfronteerd. Dennis Smiths boek geeft ons niet alleen inzage in het meer bekende werk van Zygmunt Bauman dat hij in de jaren '90 heeft gepubliceerd (sinds 1972 heeft hij omzeggens om de twee jaar een boek gepubliceerd) en waarin de spanning tussen vrijheid en zekerheid en de kwestie van de moraliteitsproblemen van de postmoderne man of vrouw centraal staan. Hij stelt ons ook het werk voor dat Bauman vóór zijn emigratie verricht heeft in Polen. Daarbij laat hij ons zien hoezeer de thema's en benaderingswijzen die Bauman bij zijn shift van de distictie tussen kapitalisme en socialisme naar de distictie tussen Moderniteit en Postmoderniteit (m.a.w. zijn werk uit de jaren '80 en '90) heeft ontwikkeld, blijven aansluiten bij zijn bekommernissen uit zijn 'socialistische' periode. In wezen blijft Bauman in de loop van zijn intellectueel traject een socialist op zoek naar gelijkheid, vrijheid en sociale rechtvaardigheid. Op een visionaire manier trekt Bauman de intellectuele consequenties van zijn drie basisideeën:

1) dat cultuur de orde-scheppende en betekenis-scheppende activiteit is van menselijke wezens; 2) dat samenlevingen vorm krijgen door menselijke keuzes en 3) dat de sociologie (en het intellectuelendom in het algemeen) de aard van deze cultuur en het aandeel van de menselijke keuze daarbij moet interpreteren en uitleggen en de resultaten van haar werk moet delen met het volk of de burger.

Voor wie het werk van Zygmunt Bauman (gedeeltelijk) kent, blijft het boek een avontuur omdat het het werk dat we van hem kennen, situeert in een historische context en binnen het intellectueel levenstraject dat Bauman heeft afgelegd. Het laat ook toe Bauman verder te integreren in de vragen naar de relevantie van Bauman voor een 21ste eeuws socialisme. Wie niet met het werk van Bauman vertrouwd is en niet de tijd heeft al zijn 'best-sellers' – zoals 'Modernity and the Holocaust' (1989), 'Postmodern Ethics' (1995) of 'Postmodernity and its Discontents' (1997) – te lezen, is het een unieke kans om kennis te maken met één der grootste sociologen van het einde van de 20ste eeuw. Ondertussen heeft Bauman reeds een nieuw boek gepubliceerd, 'In Search of Politics', ook uitgegeven bij Polity Press. Dennis Smith eindigt zijn lezing van Baumans werk met een verhelderende briefwisseling tussen Bauman en hemzelf.

Eric Rosseel

Smith, Dennis, Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity, Cambridge, Polity Press, 1999 (250 p.)

Denken voor gebruik

De wijsgerige reflectie vindt in principe overal haar stek. Ze is geenszins voorbehouden aan een klein groepje intellectuelen die haar in hoogtechnische vorm laten floreren achter universiteitsmuren en in academische tijdschriften. Allemaal worstelen we immers met kleine en grote levensvragen en voelen we af en toe de behoefte even afstand te nemen van de dagelijkse gang van zaken. Wie daarbij over een aantal filosofische denkvaardigheden beschikt, heeft een streepje voor: het kritische, relativiserende en nuancerende denken is immers een handig hulpmiddel bij het ontwarren van in de knoop geraakte gedachtegangen.

Een dergelijke praktische benadering van wijsbegeerte, die veel minder draait om abstracte theorieën dan om de concrete vertaling daarvan in de

ervaring, mag zich de laatste tijd verheugen in een groeiende maatschappelijke belangstelling en waardering. Academische filosofen geven schoorvoetend toe dat de huidige democratisering van de filosofie, onder andere merkbaar in het succes van wijsgerige romans, populariserende filosofiemagazines en kinderfilosofie, niet noodzakelijk de waardigheid van de discipline ondermijnt. Steeds meer filosofen treden buiten de universiteitsmuren om met niet-filosofen te filosoferen. Hierdoor belandt de wijsbegeerte in zekere zin terug waar de Griekse denkers haar voor het eerst beoefenden: op het marktplein.

Meer zelfs, met het terugbrengen van de filosofie naar de mensen kan je tegenwoordig meer en meer een boterham verdienen. Filosofen met kinderen, socratische gesprekken begeleiden, een filosofisch consultatiebureau runnen: het zijn maar enkele van de mogelijkheden die voor afstuderende filosofen openliggen. Om deze vormen van praktische filosofie meer bekendheid te verlenen organiseerde de Faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen er in 1999 vier lezingen rond. Deze verschenen nu met vijf andere bijdragen in het handige boekje *Filosoof in de praktijk*. Aan de hand van hun eigen beroepservaring laten de negen auteurs je kennismaken met verschillende vormen van filosofiebeoefening. Doordat het wijsgerige denken vanuit zulke diverse perspectieven als de school, de bedrijfswereld en de consultatiepraktijk wordt belicht, krijg je gaandeweg een helder beeld van de toepasbaarheid van wijsbegeerte. Zo meent Dries Boele, begeleider van socratische gesprekken, dat denken kan bijdragen aan de kwaliteit van het leven, aan levenskunst. Het socratisch gesprek, een methode om met een groep op een filosofische wijze na te denken over een fundamenteel probleem, neemt steeds een persoonlijke ervaring van een van de deelnemers als uitgangspunt. Van hieruit zoekt de groep naar algemeen geldige criteria, regels en voorwaarden. Het sterke punt van de methode, stelt Boele, is het zoeken naar inzicht op basis van de persoonlijke ervaring. Wijsheid bezit je immers vaak impliciet, omdat ze is opgeslagen in je ervaring. De kunst is om dit stilzwijgende weten bewust te maken. Bovendien leert het socratisch gesprek belangrijke deugden aan: luistervaardigheid, geduld, het opschorten van het eigen oordeel, respect voor andere opvattingen, de bereidheid het eigen oordeel te herzien, openhartigheid.

De mening van de auteurs over de definitie van filosofie loopt uiteen, maar allen delen de overtuiging dat het belangrijkste aspect ervan niet de kennis is maar de kunde, het bezit van bepaalde denkstrategieën. Filosoof zijn is een houding, schrijft Kristof Van Rossem, educatief medewerker aan de Stichting-Lodewijk de Raet. Het gaat meer om hoe je weet dan om wat je weet. In zijn filosofiecurcussus gaat het hem dan ook minder om het doorgeven van informatie over filosofen dan om het stimuleren van een wakkere geest. Volgens zijn frisse en avontuurlijke kijk moet het denken onophoudelijk bewegen en evolueren. Filosofie moet krom en levend zijn, in plaats van dood en recht. Niet het construeren van eerbiedwaardige filosofische bomen is zijn ideaal, maar het wroeten in de wortels.

Filosoof in de praktijk is vooral bedoeld als kleine kennismaking met het bloeiende gebied van de praktische filosofie: welke interesses en vaardigheden ervoor nodig zijn, welke stappen je moet nemen en waarop je best bedacht bent. De filosofische consultatiepraktijk (Eite Veening), dilemmatrainingen (Edgar Karssing), filosofiejournalistiek (Simone van der Burg), bedrijfsfilosofie (Erik Boers), filosofieonderricht op een middelbare school (Arjan Koek) en all-round filosofie in de praktijk (Ida Jongsma) komen alle op heldere wijze aan bod. Een jammerlijke uitzondering op die aangenaam leesbare presentaties vormt Berrie Heesens bijdrage over kinderfilosofie. Heesens spitst zich vooral toe op de polemiek rond zijn thema, zonder toe te lichten wat kinderfilosofie precies inhoudt, en dat bovendien in een erbarmelijke stijl. Zelfs praktisch filosofen slagen er dus niet altijd in zich helder uit te drukken... Niettemin schenkt dit boekje een andere kijk op filosofie. Lees het om te weten wat je allemaal met filosofie aan kunt, en trek er vooral je eigen conclusies uit. Filosoferen is immers in de eerste plaats zélf denken.

Griet Vandermassen

Olga Crapels & Edgar Karssing (red.), *Filosoof in de praktijk*, Van Gorcum, Assen 2000, 99 blz., BEF. 500.

Camille Huysmans en Lode Craeybeckx

Antwerpen is de enige Belgische stad die de mythe van de grote burgemeesters koestert. Camille Huysmans en Lode Craeybeckx zouden tot die categorie behoren. Daarom heeft Wim Geldolf beide burgemeesters in een dubbelbiografie in het zonnetje gezet. Dat is de beste typering die men kan verzinnen om dit merkwaardige boek te typeren. Uiteraard is dit "verhaal over een politieke relatie" vooral een Antwerpse geschiedenis, met kruimige uitspraken over interne partijtwisten waarvan alleen de plaatselijke socialisten het recept jaloers hebben weten te bewaren. Voorts is Geldolf, zoals in ruimere kring allicht bekend is, één van die kameraden die bij alle naoorlogse intriges betrokken was. En al die intriges draaiden tenslotte om de opvolging van Lode Craeybeckx als burgemeester van de sinjorenstad. Zoals iedereen weet, zakte Geldolf voor het burgemeestersexamen en dat maakt de lectuur van dit boek dubbel interessant.

Huysmans en Craeybeckx waren inderdaad grote burgemeesters van de metropool, omdat hun invloed reikte tot buiten de eigen stadsgrenzen. Meer dan dat, zij maakten zich tot spreekbuizen van de scheepvaartbelangen en de internationale trafieken, wat hen soms in conflict bracht met de regering. Voorts stonden beiden bekend als flaminganten. Huysmans genoot nationaal gezag door zijn taalpolitiek. Craeybeckx kwam voort uit het activisme en was pas later tot het socialisme overgegaan. Toch zijn er verschillen tussen beide burgemeesters. Huysmans was veel meer dan Craeybeckx een internationale figuur. Huysmans was de "man van Stockholm" tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de Tweede Wereldoorlog was hij in Londen de spilfiguur van de socialistische linkerzijde. Uiteindelijk zou die politieke emigratie naar Londen hem in 1946 het Antwerpse burgemeesterschap kosten, want de lokale politici verenigd rond Lode Craeybeckx waren er toen van overtuigd dat zij zich van de ouder wordende Huysmans moesten ontdoen. Maar, zoals dat gaat in dergelijke gevallen, kon men de geveerde politicus wel uit het zadel lichten, maar niet verbannen. Het geheim van Huysmans was dat hij immens populair was en dus onmisbaar als stemmentrekker bij de lokale en de parlementaire verkiezingen. Dat verklaart de haat-liefde-verhouding die de meeste Antwerpse socialisten hadden met Huysmans. Naarmate Huysmans steeds ouder en ook dwazer werd (hij beweerde honderd jaar te willen worden) en soms

nogal krasse uitspraken deed, wisten zijn partijgenoten zich geen raad meer met hem. Maar hem dumpen wilde of kon men niet. Totdat in 1965 men hem niet meer kandidaat wilde stellen voor de kamerverkiezingen. Huysmans deed mee aan de parlementsverkiezingen met een "scheurlijst", maar kwam uiteindelijk toch heel wat stemmen te kort om op eigen kracht één kamerzetel te bemachtigen. Hij overleed drie jaar later, te vroeg om de honderd te passeren. Als dieven in de nacht kwamen toen zijn vroegere kameraden Jos Van Eynde en Lode Craeybeckx de avond van zijn overlijden om de ideologische en politieke erfenis (samen met het archief!) snel in te rekenen. Deze kameraden waren bang dat "anderen" met de emblematische figuur aan de haal zouden gaan.

En Craeybeckx dan? Van Lode Craeybeckx bestaat nog altijd geen volwaardige biografie. Ook deze vingeroefening van Geldolf laat nog veel onbesproken. Maar uit dit verhaal blijkt ook dat Craeybeckx veel meer dan Huysmans een lokale politicus was die vanuit de plaatselijke politiek was omhoog gekomen. Een volwaardige nationale rol heeft hij nooit gespeeld. Hij was een exponent van de lastige Antwerpse horzel die Brussel niet los liet. Dat is één punt. Een tweede punt is dat Craeybeckx veel meer dan Huysmans een populist was die precies wist in welke mate hij de machtsbalans tussen kapitaal en arbeid in de havenmilieus kon uitbuiten om zijn positie te bestendigen. Helaas, maar Geldolf gaat hier niet op in, daar hij als het ware gebiologeerd wordt door de kleine politiek. Dat in 1946 Craeybeckx burgemeester werd, had niets te maken met enige vorm van predestinatie of vadermoord, maar veel meer met de toenmalige lokale verhoudingen. De katholieken vormden nog een machtig blok. Maar ze hadden af te rekenen met het collaboratiesyndroom. Hun boegbeeld Leo Delwade was tot enige maanden vóór de Bevrijding oorlogsburgemeester gebleven en daarbij verantwoordelijk geweest voor razzia's in de jodenbuurt. Maar bij de verkiezingen van 1946 werden de katholieken wél de grootste partij in Antwerpen en bleek de linkse optelsom van Socialisten, Liberalen en Communisten te nipt te zijn om er een anti-CVP schepencollege mee te vormen. De deal die eruit kwam was dat de kleinere BSP van de CVP het burgemeesterssjerp verkreeg voor Craeybeckx. Craeybeckx was dus een compromisburgemeester.

Over de mens Lode Craeybeckx lezen we in deze dubbelbiografie weinig nieuwe dingen. Veel van de anekdotiek is bekend. Craeybeckx was

immers een innemende figuur die zijn populariteit o.a. dankte aan zijn welbespraaktheid en gevoel voor humor. Ook zijn drinkgewoontes maakten van hem een geziene gast. Omdat de sinjoren dat soort folklore best lustten, was er niemand die graten zag in een burgemeester die zich regelmatig liet vol lopen. Totdat in 1964 de onvermijdelijke uitschuiver kwam. "Den Lode" had in de nachtelijke uren in een befaamd café op de Grote Markt waar de Antwerpse socialisten pleegden een pint te pakken, zitten praten met enkele joden en in een tirade zich laten ontvallen dat in de Tweede Wereldoorlog nog veel meer joden hadden moeten zijn omgebracht. Hoofdredacteur Georges Desguin rapporteerde hierover 's anderendaags in zijn krant *Le Matin*. Dat was goed voor een politieke rel die tot over de landsgrenzen heen reikte. Kortom, commotie alom. Craeybeckx redde het vege politieke lijf door zijn excuses aan te bieden. (Dat typeert trouwens de politieke cultuur van die tijd. Politici waren toen nog letterlijk én figuurlijk onaantastbaar.) Evenals Huysmans wist Craeybeckx op latere leeftijd van geen wijken. Hij bleef tot aan zijn dood als burgemeester van Antwerpen in functie. Hij was toen 79 jaar oud. Het resultaat van dat lange bewind was desastreus. Hij was er niet in geslaagd om een opvolger klaar te stomen. Erger nog, in zijn kielzog had hij een generatie van oudere mannen en vrouwen meegenomen die na hem de buit wilden verdelen maar te licht waren om de erfenis goed te beheren of hun gezag te vestigen. Een genadeloze fractiestrijd was er het gevolg van, met alle gevolgen van dien voor de politieke vernieuwing van het socialisme. Mede daardoor staat in Antwerpen nu het Vlaams Blok op de stoep.

Er zijn heel wat kritieken op deze dubbelbiografie te formuleren. Alles wat Geldolf hier heeft opgetekend en met elkaar in verband heeft gebracht doet nogal kunstmatig aan, omdat Huysmans en Craeybeckx geen generatiegenoten waren. Huysmans was burgemeester van Antwerpen tussen 1921 en 1946. Craeybeckx volgde hem op. Omdat het boek zich concentreert op de lokale politiek, was het allicht nuttig geweest om vooral de stadspolitiek tussen 1919 en 1980 te bestuderen in plaats van deze hap-snap rond twee personen te presenteren. Want dit boek leest ongemakkelijk, omdat de auteur van het ene detail op het andere overschakelt. Van een verhaal

is in feite geen sprake, want de structuur van het boek is niet meer dan een optelsom van anekdotes.

Maar is dit dan een overtoollig en dus waardeloos boek geworden? Eigenlijk niet, want er zitten voldoende krenten in de pap om ervan te kunnen smullen. Doch die smulpertij wordt telkens weer bedorven door onduidelijkheden. Alsof de auteur minder prettige details over zijn held Craeybeckx te verbergen heeft, worden ons bepaalde verbanden (of feiten?) onthouden. Zo suggereert Geldolf dat Craeybeckx in 1937 ontslag nam als burgemeester van Deurne en zich in Antwerpen vestigde om aldus dichterbij zijn advocatenpraktijk te zijn. Hendrik de Man voerde toen ook campagne tegen parlementsleden die een lokaal mandaat cumuleerden. Maar was dat dan de reden voor dit plotselinge ontslag als burgemeester van Deurne? Geldolf suggereert echter ook dat Craeybeckx toen al de opvolging van de ouder wordende Antwerpse burgemeester Huysmans viseerde en dus met het oog op de komende gemeenteraadsverkiezingen zijn domiciliëring tijdig verplaatste naar de stad. Maar een sluitend bewijs daarvoor legt hij niet voor. Voorts is er nog de "onthulling" dat Jan Brans (een Vlaams nationalist, maar geen lid van het VNV) toen op het advocatenkantoor van Craeybeckx werkte en o.a. op aandrang van Craeybeckx (een belanghebbende!) en met instemming van burgemeester Huysmans mocht pleiten voor stadszaken. In mei 1940 bleef Jan Brans trouwens in Antwerpen achter en bewoonde er de woning van Craeybeckx om tijdens de afwezigheid van zijn baas eventueel beslag door de Duitsers te voorkomen. Brans bleef tot in 1943 op de loonlijst van het kantoor van Craeybeckx staan. Dat is een onthullend detail dat een bredere toelichting had verdiend. De latere collaborateur en virulente antisemiet Jan Brans werd in 1945 – hij zat veilig en wel bij Franco in Spanje – bij verstek ter dood veroordeeld. In dit boek wordt nergens duidelijk gemaakt welke rol Craeybeckx concreet in het verzet heeft gespeeld. Zijn neef Frank is echter wel in Mauthausen om het leven gebracht. Craeybeckx bleef evenwel in de oorlog lid van de balie en werd door de Duitsers met rust gelaten. De onsmakelijke gedachte dringt zich nu op dat de antisemitische uitgljider van Craeybeckx in 1964 wel eens verband zou kunnen houden met diens frequenteren van antisemitische advocaten

aan de balie tijdens de oorlog. Het verhaal van een politiek dwaallicht in vooral zwarte dagen? In de biografie van Craeybeckx zitten dus nog gaten waarnaar enig speurwerk op zijn plaats is. Maar ook van Huysmans bestaan smeulende details in dit boek. Zijn nichtje Jetje Claessens was in de oorlog algemeen leidster van de *Dietsche Meisjesscharen* en als gevolg daarvan ter dood veroordeeld. Met de hulp van haar oom kon ze evenwel naar Argentinië ontkomen. Een pijnlijk detail in het leven van een erkende antifascist?

André Mommen

Wim Geldolf, Camille Huysmans en Lode Craeybeckx 1922-1968. Het verhaal van een politieke relatie in goede en in kwade dagen, Antwerpen, Facet, 1999, 328 blz.